

Ηθική. Περιοδικό φιλοσοφίας

Αρ. 16-17 (2023)

Ο «κόσμος» ως «τεύχειν»: Ανθρωπολογικές διαστάσεις της σκέψης του Κώστα Παπαϊωάννου

Κωνσταντίνος Θ. Πέτσιος

doi: [10.12681/ethiki.33673](https://doi.org/10.12681/ethiki.33673)

Βιβλιογραφική αναφορά:

Πέτσιος Κ. Θ. (2023). Ο «κόσμος» ως «τεύχειν»: Ανθρωπολογικές διαστάσεις της σκέψης του Κώστα Παπαϊωάννου. *Ηθική. Περιοδικό φιλοσοφίας*, (16-17), 16-25. <https://doi.org/10.12681/ethiki.33673>

I. Αρχαία Ελλάδα και Ανθρωπισμός

Ο «κόσμος» ως «τεύχειν»: Ανθρωπολογικές διαστάσεις της σκέψης του Κώστα Παπαϊωάννου

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΠΕΤΣΙΟΣ

Περίληψη: Ἐπιδίωξή μας στὴν παρούσα μελέτη εἶναι ἡ ἀνάδειξη τῶν ἐσωτερικῶν νοηματικῶν ἀρθρώσεων τῆς φιλοσοφικῆς σκέψης τοῦ Νεοέλληνα φιλοσόφου Κώστα Παπαϊωάννου, ἀναφορικὰ μὲ τὰ κριτήρια ποὺ μορφοποιοῦν τὴν ἀνθρώπινη πράξη καὶ συγκροτοῦν τὸ πεδίο τοῦ Πολιτικοῦ. Σύμφωνα μὲ τὸν Παπαϊωάννου, ὁ ἀρχαιοελληνικὸς πολιτισμὸς ἐδραζόταν στὴν ἐνότητα ἀνθρώπου-φύσης, μὲ ἀποτέλεσμα ἡ αὐτόβουλη παρουσία τοῦ ἀνθρώπινου ὑποκειμένου νὰ νοηματοδοτεῖ τὸ «τεύχειν» ὡς ἀέναη δημιουργικὴ καὶ ἐνσυνείδητη παραγωγὴ νοήματος, δηλαδὴ φανέρωση ἀτομικῆ καὶ πραγμάτωση συλλογικῆς στὸ πεδίο τοῦ κοινωνικῶς ὑπάρχειν. Μέσα ἀπὸ τὸ θεωρητικὸ αὐτὸ πρίσμα, εἴμαστε σὲ θέση νὰ κατανοήσουμε τὴν καταλυτικὴ κριτικὴ τοῦ Παπαϊωάννου τόσο στὸν «μηδενισμό» ποὺ ἀναδύθηκε στὴν εὐρωπαϊκὴ σκέψη κατὰ τὸν ὕστερο 19ο αἰώνα, ὅσο καὶ στὸν σοβιετικὸ μαρξισμό.

Λέξεις- κλειδιά: Κόσμος; Φύσις; Ἱστορία; Πολιτισμὸς; Δίκη

Ὁ Karl Jaspers σημείωνε, στὸ ἔργο του γιὰ τὴν *Καταγωγή καὶ τὸν σκοπὸ τῆς Ἱστορίας* (1949), ὅτι γιὰ τὴν ἀπόκτηση κριτηρίων ἀποτίμησης τοῦ παρόντος ἀπαιτεῖται γνώση τῆς σύνολης Ἱστορίας τῆς ἀνθρωπότητας.¹ Μέσα ἀπὸ τὴν ὀπτικὴ αὐτῆ, τὸ ἔργο τοῦ Κώστα Παπαϊωάννου (Βόλος 1925 - Παρίσι 1981), πρωτεῖκὸ στὴ σύλληψη τῶν ἐσωτερικῶν ἀρθρώσεων τοῦ ἱστορικοῦ γίγνεσθαι, ἔχει ἰδιαιτέρη σημασία καὶ στὴ σημερινὴ εἰσήγηση θὰ ἐπικεντρώσουμε τὴν

προσοχή μας σὲ ἐπιμέρους πτυχώσεις τῆς συγκεκριμένης θεματικῆς, ἀνακαλώντας στὴ σκέψη μας τὴν ἀπόφανση τοῦ Παπαϊωάννου ὅτι «κάθε ἐρμηνεία, ἐφ’ ὅσον ἔχει τὸν ἄνθρωπο ὡς σκοπὸ καὶ ὡς πηγὴ, εἶναι ζήτημα ἀρετῆς καὶ τόλμης»². Ὁ Παπαϊωάννου ἐπάγεται ὅτι ὑπάρχει ἐντὸς τοῦ ὑποκειμένου τοῦ ἱστορικοῦ γίνεσθαι «ἡ ὑπερμπερική ἰδέα τοῦ ἀνθρώπου» καὶ ὡς desideratum προτάσσει τὴν ἐνότητα πὸν μορφοποιεῖται ἀπὸ ποικίλες ἐκφάνσεις τῆς ἀνθρώπινης παρουσίας —γεγονότα, τέχνη, στοχασμός, ἐνεργήματα.³

Αὐτὴ ἡ ἔμπλη νοήματος σχέση ὑποκειμένου-ἀντικειμένου προβάλει, σύμφωνα μὲ τὸν Παπαϊωάννου, στὸν πολιτισμὸ τῆς Ἀρχαίας Ἑλλάδας, ὅπου ἡ συνέχεια δὲν κατανοεῖται ὡς ἀποτέλεσμα ἀπλῆς σώρευσης, ἀλλὰ ὡς δυναμικὴ μεταστοιχείωση τῆς ἀενάως συντελούμενης —καὶ ὄχι ἅπαξ δεδομένης καὶ ἀποκρυσταλλωμένης— πραγματικότητας. Ὅπως διαβάζουμε, «ὁ τραγικὸς Μύθος φανερώνει μέσα στὸ Τραγικὸ τὴν ἐσωτερικὴ παρουσία μίας αἰώνιας, ἀπρόσβλητης ἀπὸ τὸ Τραγικὸ τάξης τοῦ κόσμου: τῆς Δίκης. Ἡ Τραγωδία εἶναι ἓνα κοσμικὸ ἢ μᾶλλον: ἓνα ὄντολογικὸ καὶ ὄχι ἓνα ψυχολογικὸ δράμα». «Ἡ Δίκη τὸν καιρὸ τοῦ Αἰσχύλου», ἐπισημαίνει, «συνιστᾷ τὴν μεταφυσικὴ ἐνότητα τοῦ Σύμπαντος»⁴.

Στὸ ὑπόβαθρο τῶν ἀναλύσεων τοῦ Παπαϊωάννου —ἀναφορικῶς μὲ τὴ θέση τοῦ ὑποκειμένου στὸν «Κόσμο» καὶ τὴ συγκρότηση τῶν διεπαφῶν του— ὑφέρπει ἡ ἀπειλὴ πὸν ἀναδύθηκε στὰ τέλη τοῦ 19^{ου} αἰώνα μὲ τὴν ἐποφώλια ὄψη τοῦ μηδενισμοῦ. Τόσο ὁ προγενέστερος «Λόγος τοῦ νεκροῦ Ἰησοῦ» ὅτι «Θεὸς δὲν ὑπάρχει» [«Rede des toten Christus vom Weltgebäude herab, dass kein Gott sei»⁵] τοῦ ποιητῆ Jean Paul (1796), ὅσο καὶ κυρίως οἱ ἀποφάνσεις τοῦ Friedrich Nietzsche στὴ Χαρούμενη Ἐπιστήμη⁶ ὅτι «ὁ Θεὸς εἶναι νεκρὸς» καὶ ὁ ἄνθρωπος βιώνει τὸ «ἀτέρμονο μηδέν», θὰ ὑπογράψουν τὴν ἀποϊεροποίηση τῆς Ἱστορίας καὶ θὰ ἀναδείξουν τὸ κενὸ πὸν ἄφησε ὁ «θάνατος τοῦ Θεοῦ». Ἡ προσπάθεια πὸν ἔγινε νὰ καλυφθεῖ ἡ «ἀπουσία τοῦ Θεοῦ», μετὰ «τὸ ἐγκλημα» τοῦ «φόνου τοῦ Θεοῦ», ὅπως γράφει ὁ Nietzsche, μὲ τὴν ἐγκαθίδρυση τῆς *recta ratio* ἢ τῆς *lex naturalis*, εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἀπομάγευση τῆς φύσης καὶ τὴν ἐργαλειακὴ θεώρηση τοῦ ἱστορικοῦ γίνεσθαι.

«Από την Αναγέννηση και ύστερα ή Δύση εξαφάνισε τούς μύθους που έρμήνευαν τὸν ἄνθρωπο, τὸν ἑαυτό του καὶ τὴν θέση του μέσα στὸν κόσμο στὴν ὁλότητά του», ἐπισημαίνει ὁ Παπαϊωάννου στὸ ἔργο του *Ὁ ἄνθρωπος καὶ ὁ ὄσκιος του*⁷ καὶ, βεβαίως, ἡ θέση του ἔχει εκφραστεί παράλληλα στὴ Νεοελληνικὴ διανόηση.⁸ Στὴ συνάφεια αὐτὴ ἀρκοῦμαι νὰ ὑπομνήσω τὴν κριτικὴ πού ἀσκεῖ ὁ Nietzsche στὸν Εὐριπίδη γιὰ τὴν ἀποκοπὴ τοῦ ὀμφάλιου λώρου τῆς Τραγωδίας ἀπὸ τὴ μυθολογικὴ κοσμογονικὴ παράδοση, ἀντιπαραθέτοντάς τον στὸν Αἰσχύλο.

Γιὰ τὴν ἀρχαιοελληνικὴ σκέψη ἡ ἐνότητα Φύσης καὶ Ἱστορίας εἶναι δεδομένη⁹ καὶ ὁ ἄνθρωπος δὲν συνιστᾶ παρὰ μικροκοσμικὴ φανέρωση τῆς συμπαντικῆς ἐνοείδειας. Ἡ ἔννοια τῆς συμφιλίωσης προϋποθέτει τὴ ρήξη ἀνάμεσα στὸ ὑποκείμενο καὶ τὸ ἀντικείμενο, ἀνάμεσα στὸν Θεὸ καὶ τὸν ἄνθρωπο, ἀνάμεσα στὸ φυσικὸ σῶμα καὶ τὴν ἀτομικὴ ὑπόσταση. Συντελεῖται, βεβαίως, ἡ ἐπανεύρεση τῆς ἐνοποιούσας ἀρχῆς μέσα ἀπὸ τὴ μεταστροφή τοῦ καίριου καὶ ὁ Παπαϊωάννου ἐγκύπτει στὴν Ἱστορία τῆς Φιλοσοφίας ὡς διανοητῆς πού ἀναζητεῖ θεωρητικὸ πρόταγμα ὄχι μόνον γιὰ τὴν ἐρμηγεία τοῦ παρόντος, ἀλλὰ γιὰ τὴν ἀναδιάρθρωσή του στὶς δομικὲς του συντεταγμένες. Ὁ «θρυμματισμένος κόσμος» στὴ δική του ὀπτικὴ ὄχι μόνον δὲν πληροῖ τίς προϋποθέσεις γιὰ συμπόρευση τοῦ «λέγειν» μὲ τὸ «πράττειν»¹⁰, ἀλλὰ ἐμφανίζεται ὡς ἀκοσμία, τὴν ὁποία ἀδυνατεῖ νὰ κατοπτεῦσει ἡ θεωρία. Μέσα ἀπὸ τὸ πρίσμα αὐτὸ ἀσκεῖται καὶ ἡ καταλυτικὴ κριτικὴ στὸν Μαρξισμό, τὸν ὁποῖο ὁ Georg Lukács ἐπιχείρησε νὰ ἀναδιατάξει μὲ τὸ ἔργο του Ἱστορία καὶ ταξικὴ συνείδηση (1923)¹¹ καὶ μὲ τὴν ἀξιοποίηση τῶν πρώϊμων —ἐγγελιανῆς ἀφόρμησης— γραπτῶν τοῦ Karl Marx, τῶν *Οὐκονομικῶν καὶ Φιλοσοφικῶν χειρογράφων*¹², στὰ ὁποῖα ἡ φύση κατανοεῖται ὡς τὸ ἀνόργανο σῶμα τοῦ ἀνθρώπου.¹³

Μία ἐποπτικὴ ματιὰ στὸ σύνολο ἔργο τοῦ Παπαϊωάννου¹⁴, ἀπὸ τὰ πρώτα του σχεδιάσματα σὲ Περιοδικὰ τῆς Ἀνωτέρας Σχολῆς Βιομηχανικῶν Σπουδῶν καὶ τὴ *Νέα Ἑστία*¹⁵ ἕως καὶ τὰ ὑστερινὰ κείμενά του στὰ Γαλλικά, πού ἔκαναν κτῆμα στὴ Γλῶσσα μας οἱ *Ἐναλλακτικὲς Ἐκδόσεις* καὶ ὁ Γιώργος Καραμπελιάς, ἐπιβεβαιώνει τὴν ὑπαρ-

ξη ένδος έδραίου όδηγητικού μοτίβου: πρόκειται για τὸ ζήτημα τῆς ένότητας «μορφῆς» καὶ «περιεχομένου», μέσα ἀπὸ τὴ διάδραση τῶν συχνὰ ἀντιτιθέμενων ὄρων παραγωγῆς καὶ τῶν πολλαπλῶν ἐπιπέδων ἔκφρασης. Εἶναι ὁ «*Κόσμος*» ὡς «*τεύχειν*», ὡς ἀέναη δημιουργικὴ καὶ ἐνσυνείδητη παραγωγή νοήματος, δηλαδὴ φανέρωση ἀτομικὴ καὶ πραγμάτωση συλλογικὴ στὸ πεδίο τοῦ κοινωνικῶς ὑπάρχειν. Ὅπως γνωρίζουμε, τὸ ρῆμα «*τεύχειν*» —μὲ σπάνια χρῆση στὸν Ἀριστοτέλη, ἀλλὰ ἐν ἐκτάσει παρουσία στὸν Ὅμηρο καὶ τοὺς Τραγικούς, ἰδιαίτε- ρως στὸν Αἰσχύλο— εἰκονίζει τόσο τὰ δημιουργήματα τῶν θεῶν ὅσο καὶ τὰ ἐνεργήματα τῶν ἀνθρώπων.

Ἡ ἐνοείδεια ποὺ ἐπιτεύχθηκε στὴν ἐπιφάνεια τῆς ἀναμέτρησης τοῦ ὑποκειμένου μὲ τὴν περιρρέουσα πραγματικότητα συνιστᾶ, γιὰ τὸν Παπαϊωάννου, ἓνα μέτρο συμβιωτικῆς διαπορείας πρὸς τὴν ἐλευθερία μέσω τῆς ἴχνευσης τοῦ κάλλους: «Μέσα στὴν ὁμορφιά», γράφει, «ὁ κόσμος ἔπαψε νὰ εἶναι ἓνα ὄν ἰσχυρότερο, μιὰ ὁλότητα ποὺ ξεπερνᾶει τὸν ἄνθρωπο καὶ ἀπαλλοτριώνεται ἀπὸ τὸν ἑαυτό του καὶ ἀπὸ τὴν ἐλευθερία του». Ὁ Νεοέλληνας φιλόσοφος ὑπογραμμίζει τὸ γεγονός ὅτι «μέσα στὴν ὁμορφιά ὁ κόσμος περιορίσθηκε στὴν φυσικότητά του», σὲ αὐτὴ «ὁ ἄνθρωπος ἀναγνώριζε τὸν ἑαυτό του ὡς ὑποκείμενο καὶ συμφιλιωνόταν μὲ τὴν ἴδια του τὴν ὑπαρξη»¹⁶. Ἐπιτρέψτε μου νὰ θυμίσω, στὸ σημεῖο αὐτὸ, ὅτι τόσο ὁ Friedrich Nietzsche ὅσο καὶ ὁ Albert Camus διαλέγονται μὲ τὸ «τραγικὸ» στοι- χεῖο ποὺ παρουσιάζει ὁ Ντσοστογιέφσκυ ὄχι μόνον στοὺς *Ἀδελφούς Καραμαζόφ* καὶ στὸ *Ἐγκλημα καὶ Τιμωρία*, ἀλλὰ καὶ στοὺς *Δαιμονι- σμένους*. Ὁ Παπαϊωάννου ὄχι μόνον ἀναγνωρίζει στὸν Ντσοστογιέφ- σκυ τὴν τραγικότητα τῆς ὑπαρξιακῆς σύγκουσης τῶν ἡρώων του καὶ τὴ διχοστασία ὡς γνώρισμα τοῦ πάθους, ἀλλὰ ἀξιοποιεῖ γενικότερα αὐτὲς τὶς διαπιστώσεις,¹⁷ καθὼς καὶ τὴν κριτικὴ τῆς σοβιετικῆς ἰδεο- λογίας ὡς θρησκευτικῆς ὑπερاناπλήρωσης.¹⁸

Αὐτὴ ἡ πτυχὴ τῆς σκέψης τοῦ Παπαϊωάννου δὲν ἔχει μόνον ση- μασία γιὰ νὰ κατανοήσουμε τὰ περὶ Αἰσθητικῆς διανοήματά του, ἀλλὰ λειτουργεῖ ὀδηγητικὰ γιὰ τὴν ἐρμηνεία τῶν ἀνθρωπολογικῶν προϋποθέσεων τῆς θεωρίας του, ἰδίως ὅταν ἡ ρήξη ποὺ ἐπιγεννᾶται στὸ ἱστορικὸ προσκίνηιο, κατὰ τὴν περίοδο τῆς Ἀναγέννησης, συ-

νεπιφέρει τὴ διάσταση τῶν ἀρμονικῶν σχέσεων τοῦ ἀνθρώπου μετὸν ἑαυτό του καὶ τὸν «*Κόσμο*». Ὅπως «ἡ μοντέρνα τέχνη», γράφει, «ἀρνήθηκε τὴν ἰδέα τῆς ὁμορφιάς»¹⁹, ἔτσι καὶ ἡ ἔσχατολογικὴ θεώρηση τῆς Ἱστορίας κατὰ τὸν 19^ο αἰῶνα, κυρίως μετὰ τὸ ἔργο τῶν Friedrich Engels καὶ Karl Marx, ἀστόχησε ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἐξηγητικὴν τῆς πληρότητας. Ἡ ἐμφάνιση τῶν μαζῶν σὲ γιγαντιαία κλίμακα δὲν ὀδήγησε στὴ διαμόρφωση τρόπων ἀπελευθέρωσης καθημαγμένων συνειδήσεων, ἀλλὰ παγίωσε νέες μορφές χειραγώγησης, σωματικῆς καὶ πνευματικῆς, τῶν ἀλλοτριωμένων ὑπάρξεων.

Ἀξίζει τῆς προσοχῆς μας τὸ γεγονός ὅτι ὁ Παπαϊωάννου στὶς ἐπιμέρους ἀναπτύξεις του δὲν ἀπομονώνει τὶς πολυειδεῖς ἐστίες τοῦ προβληματισμοῦ του, ἀλλὰ περιχωρεῖ τεκμήρια ἀπὸ ὅλες τὶς μορφές τοῦ φιλοσοφικοῦ, ἱστορικοῦ, κοινωνικοῦ, οικονομικοῦ καὶ αἰσθητικοῦ ἐπιστητοῦ. Ἔτσι, ἡ κριτικὴ ποὺ ἀσκεῖ στὸν σοβιετικὸ μαρξισμό καὶ τὴ σύστοιχη κρατικὴ ἐξουσία διανθίζεται μετὰ τὴν κριτικὴν στὴ γραφειοκρατία, τὴν ὑπόμνηση τῆς ἀπουσίας ἐλευθερίας, τὴ στηλίτευση τῆς μονοπωλιακῆς κρατικῆς χρήσης τῶν παραγωγικῶν μέσων. Ἡ καταλυτικὴ ἀποδόμηση, τὴν ὁποία τεκμηριώνει ὁ Παπαϊωάννου ἀναφορικὰ μετὰ τὸν «ὀλοκληρωτισμό», ποὺ μορφοποιεῖται ὡς φαινόμενο ἔνεκα τῆς ἀνάπτυξης τῆς τεχνολογίας καὶ τῆς βιομηχανοποίησης τῆς Οἰκονομίας, εἶναι, νομίζουμε, ἓνα ἀπὸ τὰ στοιχεῖα, ἀνάμεσα σὲ ἄλλα, ποὺ καθιστοῦν ἰδιαίτερα ἐπίκαιρη τὴ σκέψη του. Δὲν ἀναφέρομαι μόνον στὸ βιβλίον του *Ἡ γένεση τοῦ ὀλοκληρωτισμοῦ*²⁰ ἀλλὰ καὶ σὲ κείμενα ὅπως *Ἡ ἀποθέωση τῆς Ἱστορίας, Ὁ ἄνθρωπος καὶ ὁ ὄσκιος του*, καθὼς καὶ στὸ *Κόσμος καὶ Ἱστορία*.

Σὲ μία συγκυρία ὅπως εἶναι αὐτὴ ποὺ ἐμεῖς διανύουμε σήμερα, ἡ ἀμηχανία ἐνώπιον τῶν ἀπρόσωπων «ἀγορῶν» ὡς κέντρων λήψης ἀποφάσεων γιὰ τὴν καθημερινή μας βιοτή, καθὼς καὶ τῆς κατίσχυσης τῶν νέων τεχνολογικῶν δεδομένων, τῆς νανοτεχνολογίας καὶ τῆς τεχνητῆς νοημοσύνης, διαμορφώνει ἓνα πεδίο ἄφευκτης ἀναμέτρησης μετὰ τὸ ἀνθρωπολογικὸ διακύβευμα ὡς ἱστορικὴ παρουσία τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξης. Ὁ Παπαϊωάννου ἰχνογραφεῖ τὴ σχέση ἀνάμεσα στὴν ἐνότητα ποὺ ἐγγυᾶτο ἡ ἀρχαιότητα καὶ τὴ διάσπαση ποὺ ἐπέφερε ἡ νεωτερικότητα²¹ ὡς ἐπίπονη τομὴ στὸ σῶμα τοῦ ἀνθρώ-

που ως ύπαρκτικῆς οντότητας: «ἡ μορφή τῆς συνέχειας πὸν χαρακτηρίζει τὸν ἀρχαῖο ἑλληνικὸ πολιτισμὸ», ὑπογραμμίζει μὲ ἔμφαση, «δὲν ἔγκειται στὴν ἀναλλοίωτη ἐπὶ χιλιάδες χρόνια μορφή ζωῆς, ἀλλὰ γιὰ μία δημιουργικὴ μεταφορὰ [...] γιὰ μία θαυμαστὴ λαμπαδηφορία, ἀπὸ γενεὰ σὲ γενεὰ, γιὰ μία συνέχεια [...] “διαλεκτικὴ” μὲ τὴν ἐγγελιανὴ ἔννοια»²². Στὸ ἴδιο κείμενο, *Πλάτων ὁ Εὐδῶς*, θεωρῶ ὅτι ἀποταμιεύεται ὁ γενέθλιος πυρῆνας τοῦ θεωρητικοῦ οἰκοδομήματος τοῦ Παπαϊωάννου, πὸν ἐκδιπλώνεται στὴ συνέχεια σὲ ποικίλες διανοητικὲς μορφολογήσεις.

Στὴν ἐκζητούμενη ἐνοείδεια ὁ «μῦθος» καὶ ἡ συνειδητοποίηση τοῦ «τραγικοῦ» συνείρονται προοδοποιώντας τὸ ἔδαφος γιὰ τὸ «τελεῖν», τὴν αὐτοπροαίρετη δημιουργία, καὶ ἡ συναλληλία τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὴν ἑτερότητα τῶν ἄλλων καὶ τῆς φύσης κατανοεῖται ὡς διάλογος μὲσω τῆς πράξης ἢ, μὲ τοὺς ὅρους τοῦ πρῶϊμου Marx, ὡς αὐτόβουλη ἐργασία καὶ ἐπικοινωνία μὲσω τῶν ὁποίων φανερόνεται ἡ οὐσία τοῦ ἀνθρωπίνου ὑποκειμένου.²³ Ἡ σχέση τοῦ «ἐδῶνὰ εἶναι» μὲ τὸ «εἶναι», τοῦ «αἰσθητοῦ» μὲ τὸ «νοητό», καθὼς καὶ τοῦ «συγκεκριμένου» μὲ τὸ «ἀφηρημένο» λειτουργεῖ ὡς ἐφαλτήριο προβληματισμοῦ γιὰ τὸν Παπαϊωάννου, ὅταν ἀποφαίνεται ὅτι στὴν Ἀρχαία Τέχνη «ἡ ἀναζήτησις τοῦ αἰωνίου ἔχει ἀπορροφηθεῖ μέσα στὴν κατάφαση τῆς χαρᾶς τῆς ζωῆς. Ἐνα δοξαστικὸ πρὸς χάριν τῆς φύσης, ἡ ὁποία γίνεται αἰσθητὴ ὡς θεότητα φαίνεται νὰ ἀναπηδᾷ ἀπὸ παντοῦ ἢ ἀγωνία τοῦ θανάτου, ὁ μορφοσμός ἐνώπιον τοῦ κακοῦ ἔχουν χαθεῖ ἐντελῶς». «Ὁ ἄνθρωπος», συνεχίζει, «δὲν εἶναι ποτὲ ἀκίνητος»²⁴ ἐντὸς τοῦ Λόγου καὶ μὲ τὴν θέσμιση τῆς πόλεως ἐντὸς τῆς «Δίκης»²⁵, κατὰ «τὸ χρεῶν» καὶ «τὴν τοῦ χρόνου τάξιν», γιὰ νὰ χρησιμοποιήσουμε διατυπώσεις τοῦ Ἀναξίμανδρου²⁶. Ἡ ἀνάδυση τοῦ κλασικοῦ θεομορφισμοῦ συνοδεύεται ἀπὸ τὴ συνωρίδα θεῶν καὶ ἀνθρώπων στὸ γνωσιακὸ πλαίσιο τῆς Τραγωδίας, ὅπου ὁ ἄνθρωπος, ὡς «ὑψίπολις» καὶ ὄχι «ἄπολις», ὅπως γράφει ὁ Σοφοκλῆς στὴν *Ἀντιγόνη*²⁷, ἀναμετράται μὲ τὴν *Υβρον* στὸ πεδίο τοῦ Πολιτικοῦ.

Στὸ σημεῖο αὐτὸ, ἀξίζει νὰ ὑπομνήσουμε ἀπλῶς ὅτι ἡ κριτικὴ τοῦ Παπαϊωάννου στὶς ἀπόψεις πὸν διατύπωσε ὁ Oswald Spengler (1880-1936), στὸ ἔργο του *Der Untergang des Abendlandes* (1918/1922)²⁸,

περι άνυπαρξίας ιστορικῆς συνείδησης στὴν ἀρχαιότητα ἐγγράφεται στὴ σύνολη εἰκόνα ποὺ ὁ ἴδιος ὁ Νεοέλληνας στοχαστὴς ἔχει φιλοτεχνήσει γιὰ τὸν κλασικὸ πολιτισμὸ. Προφανῶς ἡ κυκλικὴ ἀντίληψη γιὰ τὴν Ἱστορία δὲν ἀποκλείει τὴν κίνηση στὸ ἐπίπεδο τοῦ πραγματικοῦ ὡς ἀπεΐκασμα τῆς συμπαντικῆς σύμμετρης ἐναλλαγῆς, μὲ δεδομένη τὴ φιλοσοφικὴ ἀντίληψη περὶ τοῦ κύκλου ὡς τοῦ ἐντελοῦς σχήματος μὲ ταυτόσημο σημεῖο «ἀρχῆς» καὶ «τέλους», ὅπως ἀποσημειώνεται ἤδη ἀπὸ τὸν Ἡράκλειτο («ξυνὸν γὰρ ἀρχὴ καὶ πέρασ ἐπὶ κύκλου περιφερείας») ²⁹ καὶ τὸν Παρμενίδη («ξυνὸν δέ μοί ἐστιν, ὀππόθεν ἄρξωμαι· τόθι γὰρ πάλιν ἴξομαι αὖθις») ³⁰.

Ὅλοκληρώνοντας τὴν ἀναπόφευκτα διαγραμματικὴ εἰσήγησή μας, ἐπιβάλλεται νὰ ὑπογραμμίσουμε τὸ γεγονός ὅτι ὁ Παπαϊωάννου, μὲ λεπταίσθητες ἐπισημάνσεις, ἀναδεικνύει ἀθέατες ρωγμὲς στὸ κοσμοεἶδωλο τῆς νεωτερικότητας, ὑπογραμμίζοντας τὸ ὄντολογικὸ κενὸ τῶν ἐργαλειακῶν ἰδεολογικῶν ἐξαγγελιῶν ποὺ ὀδηγοῦν σὲ μορφὲς ζωῆς ἐπενδεδυμένες μὲ τὴν ψευδαίσθηση τῆς τεχνοκρατικῆς εὐμάρειας. Ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτῆ, σὲ μία ἱστορικὴ περίοδο κατὰ τὴν ὁποία ὁ ἄνθρωπος —ἀλλοτριωμένος ἀπὸ ὅ,τι συνιστᾷ τὴν οὐσία του ὡς πολίτη— διαβιοῖ σὲ μία κατάσταση *ab irato*, ἢ σκέψη τοῦ Παπαϊωάννου —μὲ τὴν πολυεΐδεια τῶν θεωρητικῶν τῆς ἀναγωγῶν— εἶναι δυνατὸν νὰ λειτουργήσει ὡς σηματορὸς ἀφύπνισης καθημαγμένων συνειδήσεων.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. Karl Jaspers, *Vom Ursprung und Ziel der Geschichte* (München: 1949 [= ⁸1983]), 56 κ.έ., 316 κ.έ. Πβ. Karl Jaspers, *Μαθήματα Φιλοσοφίας*, μτφρ. Χρ. Μαλέβιτσης (Αθήνα: Ἀρμός, 2010), 60 κ.έ. Βλ. σχετικὰ Κωνσταντῖνος Δ. Γεωργούλης, “Τὸ βίωμα τῆς ἱστορικότητας εἰς τὴν ὑπαρξιακὴν φιλοσοφίαν τοῦ Χάιντεγγερ καὶ Γιάσπερς,” στὸ τοῦ ἰδίου, *Φιλοσοφία τῆς Ἱστορίας*, πρόλ. Ἀλέξιος Ι. Στεφάνου (Αθήνα: Παπαδήμας, 1976), 202-216.

2. Βλ. Κώστας Παπαϊωάννου, *Μάζα καὶ Ἱστορία*, ἐπ. Γιώργος Καραμπελιάς (Αθήνα: Ἐναλλακτικὲς Ἐκδόσεις, 2011), 184.

3. Παπαϊωάννου, *Μάζα καὶ Ἱστορία*, 184.

4. Παπαϊωάννου, *Μάζα καὶ Ἱστορία*, 115. πβ. Παναγιώτα Φ. Βάσση, Ὁ «πολιτικὸς ἄνθρωπος» στὸ ἔργο τοῦ Κώστα Παπαϊωάννου (Αθήνα: Ἐναλλακτικὲς Ἐκδόσεις, 2015), 93-94.

5. Βλ. Jean Paul, *Die Rede des toten Christus vom Weltgebäude herab, dass kein Gott*

- sei* (Berlin: 1972). πβ. ένδεικτ., Franziska Thiel, “Religion in Kunst: Die “innere Apokalypse” als literarische Atheismuskritik. Jean Pauls “Rede des toten Christus vom Weltgebäudeherab, dass kein Gott sei“ (1796),” *Studia Germanica Gedanensia* 34 (2016): 37-47.
6. Βλ. Friedrich Nietzsche, *Χαρούμενη Επιστήμη*, μτφρ. Ζήσης Σαρίκας (Αθήνα: 2010).
7. Βλ. Κώστας Παπαϊωάννου, *‘Ο άνθρωπος και ό όσκιος του. Ιστορική συνείδηση και ανθρωπολογία στον ΧΧ αιώνα*, επιμ. Γιώργος Καραμπελιάς – Άντώνης Σπυρόπουλος (Αθήνα: Έναλλακτικές Έκδόσεις, 2019 [1951]), 30. Βλ. και τη βιβλιοκρισία της πρώτης έκδοσης από τον Κλέωνα Παράσχο στο Περιοδικό *Νέα Έστία* 51/593 (1952): 413-415.
8. Βλ. ένδεικτ., Σπύρος Δ. Κυριαζόπουλος, *‘Η καταγωγή τοῦ τεχνικοῦ πνεύματος* (Αθήνα: 1965), 98 κ.έ.
9. Βλ. Κώστας Παπαϊωάννου, *‘Η αποθέωση τῆς ‘Ιστορίας*, μτφρ. Σπύρος Κακουριώτης, επιμ., πρόλ. Γιώργος Καραμπελιάς (Αθήνα: Έναλλακτικές Έκδόσεις, 1992), 29 κ.έ.
10. Για την κατανόηση της αρχαιοελληνικής συνωρίδας «λέγειν»–«πράττειν» βλ. Κωνσταντίνος Θ. Πέτσιος, *Φιλοσοφία και Ρητορική στην κλασική σκέψη* (Αθήνα: Gutenberg, 2018), 83 κ.έ.
11. Βλ. Georg Lukács, *Ιστορία και ταξική συνείδηση*, μτφρ. Γιάννης Παπαδάκης (Αθήνα: Όδυσσέας, 2001).
12. Βλ. Karl Marx, *‘Οικονομisch - philosophische Manuskripte aus dem Jahre 1844*,” στο Karl Marx – Friedrich Engels, *Werke. Ergänzungsband, erster Teil: Schriften – Manuskripten – Briefe* (Berlin: Dietz Verlag, 1981), 510 κ.έ. [= «Die entfremde Arbeit» («ή αποξενωμένη εργασία»)] βλ. και την ελληνική έκδοση: Κάρλ Μάρξ, *Όικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα*, πρόλ. Λούτσιο Κολέττι, μτφρ. Μπάμπης Γραμμένος (Αθήνα: Γλάρος, 1975), 90 κ.έ.
13. Βλ. αναλυτικά Κωνσταντίνος Θ. Πέτσιος, “Η έννοια τῆς άλλοτριώσης στα “Όικονομικά και Φιλοσοφικά χειρόγραφα” τοῦ Karl Marx,” *Έλληνική Φιλοσοφική Έπιθεώρηση* 100 (2017): 18-27, ίδ. 21-22.
14. Για την Έργογραφία τοῦ Παπαϊωάννου και τῆ συναφή Βιβλιογραφία βλ. Βάσση, *‘Ο πολιτικός άνθρωπος στο έργο τοῦ Κώστα Παπαϊωάννου*, 244 κ.έ.
15. Βλ. Κώστας Παπαϊωάννου, “Ό Σωκράτης. Απόποιασμα από Εισαγωγή στο “Φαίδωνα”,” *Νέα Έστία* 31/358 (1942): 114-116, 165-170 [ἀνατύπωση: Κώστας Παπαϊωάννου, *Άπό τον Αρχαιοελληνικό στον Ένρωπαϊκό Όδμητισμό (Έπιλογή κειμένων)*, επι. Θανάσης Καλαφάτης (Πειραιάς: Πανεπιστήμιο Πειραιώς, 2004), 19-31] τοῦ ίδιου, “Πλάτων ό Ειδώς. Φιλοσοφία τῆς καταδικασμένης συνείδησης,” *Νέα Έστία* 42/485 (1947): 1049-1052, 1116-1119, 1171-1173 [ἀνατύπωση: Παπαϊωάννου, *Άπό τον Αρχαιοελληνικό στον Ένρωπαϊκό Όδμητισμό*, 37-65].
16. Βλ. Παπαϊωάννου, *‘Ο άνθρωπος και ό όσκιος του*, 15.
17. Παπαϊωάννου, *‘Ο άνθρωπος και ό όσκιος του*, 78 κ.έ. (: «Ό κόσμος τοῦ Μεγάλου Έρωεξεταστή: μυθικό σύμβολο τῆς έποχῆς μας»).

18. Βλ. Κώστας Παπαϊωάννου, *‘Ο μαρξισμός σαν ὀδεολογία. (Κρίση τοῦ μαρξισμοῦ, γενεαλογία τῶν τάξεων καὶ ὀστορικές τους προοπτικές)*, εἰσ., ἐπ. Γιώργος Καραμπελιάς (Αθήνα: Κομμούνια, 1988). πβ. τοῦ ἰδίου, “Τάξη καὶ Κόμμα,” *μτφρ. Βασίλης Τομανάς, ἐπ. Χριστίνα Σταματοπούλου, Νέος Ἑρμῆς ὁ Λόγιος 3* (2011): 23-42; τοῦ ἰδίου, “Δὲν ὑπάρχει πιά Ἱστορία,” *μτφρ. Σόνια Κουμαντάρου, Εὐθύνη 178* (1986): 73-76. Βλ. σχετικὰ Βάσση, *‘Ο «πολιτικός ἄνθρωπος» στὸ ἔργο τοῦ Κώστα Παπαϊωάννου*, 179 κ.έ..
19. Βλ. Παπαϊωάννου, *‘Ο ἄνθρωπος καὶ ὁ ὄσκιος του*, 41.
20. Βλ. Κώστας Παπαϊωάννου, *Ἡ γένεση τοῦ Ὀλοκληρωτισμοῦ. Ὀδοικονομικὴ Ὑπανάπτυξη καὶ κοινωνικὴ ἐπανάσταση* (Αθήνα: Imago, 1959); πβ. Γιώργος Καραμπελιάς, “Ἀπὸ τὸ ζενὶθ τοῦ Ὀκτώβρη στὸ ναδὶρ τῶν γκουλάγκ. Γιὰ τὸ βιβλίον τοῦ Κώστα Παπαϊωάννου, Ἡ γένεση τοῦ Ὀλοκληρωτισμοῦ,” *Νέος Ἑρμῆς ὁ Λόγιος 16* (2017): 104-139.
21. Βλ. Κώστας Παπαϊωάννου, *Κόσμος καὶ Ἱστορία. Ἑλληνικὴ κοσμολογία καὶ δυτικὴ ἐσχατολογία*, εἰσ. Γιώργος Καραμπελιάς (Αθήνα: Ἐναλλακτικὲς Ἐκδόσεις, 2000), 21 κ.έ.
22. Βλ. Παπαϊωάννου, “Πλάτων ὁ Εἰδῶς. Φιλοσοφία τῆς καταδικασμένης συνείδησης,” 1116.
23. Βλ. Πέτσιος, “Ἡ ἔννοια τῆς ἀλλοτρίωσης στὰ “Οἰκονομικὰ καὶ Φιλοσοφικὰ χειρόγραφα” τοῦ Karl Marx,” 21-24.
24. Βλ. Κώστας Παπαϊωάννου, *Τέχνη καὶ Πολιτισμὸς στὴν Ἀρχαία Ἑλλάδα*, *μτφρ.*, ἐπ. Χριστίνα Σταματοπούλου – Σπύρος Κακουριώτης (Αθήνα: Ἐναλλακτικὲς Ἐκδόσεις, 1998), 36 καὶ 38 ἀντίστοιχα.
25. Βλ. Παπαϊωάννου, *Ἡ ἀποθέωση τῆς Ἱστορίας*, 41. Γιὰ τὶς ἀρχαιοελληνικὲς συνάψεις βλ. Κωνσταντῖνος Θ. Πέτσιος, “Λόγος καὶ Πόλις στὴν κλασικὴ σκέψη,” *Φιλοσοφεῖν 14* (Ἰούνιος 2016): 147-159.
26. Βλ. Ἀναξίμανδρος, DK 1: «ἐξ ὧν δὲ ἡ γένεσις ἐστὶ τοῖς οὖσι, καὶ τὴν φθορὰν εἰς ταῦτα γίνεσθαι κατὰ τὸ χρεῶν· διδόναι γὰρ αὐτὰ δίκην καὶ τίσιν ἀλλήλοις τῆς ἀδικίας κατὰ τὴν τοῦ χρόνου τάξιν». Βλ. Herman Diels – Walter Kranz, *Ὁδὸ Προσοκρατικοί. Ὁδὸ μαρτυρίαι καὶ τὰ ἀποσπάσματα*, Τόμος Α΄, ἐπ. Βασ. Α. Κύρκος, συνεργασία Δημοσθένης Γ. Γεωργοβασίλης, φιλολογικὴ ἐποπτεία Γεώργιος Α. Χριστοδοῦλου (Αθήνα: Παπαδήμας, 2005), 211.
27. Βλ. Σοφοκλῆς, Ἀντιγόνη, στ. 370. πβ. Κορνήλιος Καστοριάδης, “Αἰσχύλεια ἀνθρωπολογία καὶ Σοφόκλεια αὐτοδημιουργία τοῦ ἀνθρώπου,” *στὸ Ἀφιέρωμα στὸν Κωνσταντῖνον Δεσποτόπουλον*, ἐπ. Βασ. Α. Κύρκος, John Anton, κ.ἄ (Αθήνα: Παπαζήσης, 1991), 205-224, ἰδ. 218-219.
28. Oswald Spengler, *Ἡ παρακμὴ τῆς Δύσης. Περιγράμματα μίας μορφολογίας τῆς παγκόσμιας Ἱστορίας*, Τόμοι Α΄-Β΄, *μτφρ. Λευτέρης Αναγνώστου* (Αθήνα: Δαρ-δανὸς - Τυπωθῆτω, 2003). Βλ. ἐνδεικτ., τὶς μελέτες ποὺ ἐμπεριέχονται στὰ Πρακτικὰ: *Oswald Spengler als europäisches Phänomen. Der Transfer der Kultur- und Geschichtsmorphologie im Europa der Zwischenkriegszeit 1919-1939*, hrsg. von Zaur Gasimov und Carl Antonius Lemke Duque (Göttingen: 2013). Ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ

βιβλιογραφία βλ. ένδεικτ., Κωνσταντῖνος Δ. Γεωργούλης, “Αἱ περὶ τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Πολιτισμοῦ προβλέψεις τοῦ “Οσβαλτ Σπένγκλερ,” στό τοῦ ἰδίου, *Φιλοσοφία τῆς Ἱστορίας*, 156-170. Ἀπουσιάζει μία διεξοδική μελέτη τοῦ «διαλόγου» τῆς Νεοελληνικῆς διανόησης μέ τίς ἀπόψεις τοῦ Spengler. Πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτὴ βλ. ένδεικτ., Παναγιώτης Νουῦτσος, “Ἡ “μορφολογία τῆς Ἱστορίας” τοῦ Ο. Spengler στό ἔργο τοῦ Ε. Π. Παπανούτσου,” *Δωδώνη* 9 (1980): 27-38 (ἀνατύπωση στό τοῦ ἰδίου, *Νεοελληνική Φιλοσοφία. Οἱ ιδεολογικὲς διαστάσεις τῶν εὐρωπαϊκῶν τῆς προσηγγίσεων* (Ἀθήνα: Κέδρος, 1981), 145-160).

29. Βλ. Ἡράκλειτος, DK 103· πβ. Diels – Kranz, *Οὐ Προσωκρατικοί. Οὐ μαρτυρίες καὶ τὰ ἀποσπάσματα*, 360.

30. Βλ. Παρμενίδης, DK 5· πβ. Diels – Kranz, *Οὐ Προσωκρατικοί. Οὐ μαρτυρίες καὶ τὰ ἀποσπάσματα*, 461.